

Van beweging tot redelijk alternatief

Verkiezingsnederlagen en partijverandering bij Democraten 66

Masterscriptie Nederlandse politiek van Berend-Jan Schippers, s2095521

Begeleider: prof. Dr. Ruud Koole

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
2. Literatuuroverzicht	5
3. Theoretisch kader	6
3.1. <i>Wat is partijverandering?</i>	6
3.2. <i>De kern van het model: primaire doelen en externe schokken</i>	6
3.3. <i>Verwachte onderzoeksresultaten</i>	10
4. Methode, casus en operationalisering	11
4.1. <i>Process-tracing</i>	11
4.2. <i>De casus D66</i>	11
4.3. <i>Operationalisering</i>	12
4.3.1 <i>Het vaststellen van het primaire partijdoel</i>	13
4.3.2 <i>Het vaststellen van partijverandering</i>	13
5. Het verlies van '72	14
5.1. <i>Het primaire doel van D'66 in 1972</i>	
<i>en de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen</i>	14
5.2. <i>Veranderingen in de verkiezingsprogramma's 1972-1977</i>	15
5.3. <i>Organisatorische hervormingen in de nasleep van 1972</i>	17
6. Het verlies van '82	18
6.1. <i>Het primaire doel van D66 in 1982</i>	
<i>en de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen</i>	18
6.2. <i>Veranderingen in de verkiezingsprogramma's 1982-1986</i>	20
6.3. <i>Organisatorische hervormingen in de nasleep van 1982</i>	21
7. De verliezen van '98, '02 en '03	22
7.1 <i>Het primaire doel van D66 in 1998</i>	
<i>en de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen</i>	22
7.2 <i>Veranderingen in de verkiezingsprogramma's 1998-2002-2003</i>	23
7.3 <i>Organisatorische hervormingen in de nasleep van 1998 en 2002</i>	25
8. Het verlies van '06	26
8.1 <i>Het primaire doel van D66 in 2006</i>	
<i>en de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen</i>	26

8.2 <i>Veranderingen in de verkiezingsprogramma's 2006-2010</i>	27
8.3 <i>Organisatorische hervormingen in de nasleep van 2006</i>	28
9. Conclusies en suggesties voor verder onderzoek	29
Literatuur	
Appendices	

1. Inleiding

Hoewel verkiezingsnederlagen een onlosmakelijk onderdeel van het democratische proces vormen, kunnen Nederlandse politieke partijen de laatste decennia in afnemende mate rekenen op een stabiele machtsbasis. In het midden van de vorige eeuw waren sociale klasse en religie de beslissende factoren in het bepalen van het stemgedrag van het overgrote deel van het Nederlandse electoraat. Twee belangrijke ontwikkelingen—die vanaf het begin van de jaren zestig merkbare verandering brachten—maakten een einde aan dit patroon (Andeweg & Irwin, 2005, p. 99). Een enerzijds groeiende welvaart en voortschrijdende ontkerkelijkheid gekoppeld aan grote verschuivingen in partijvoorkeur binnen alle sociale groepen leidden in de tweede helft van de twintigste eeuw tot een hoge mate van electorale volatiliteit. Waar in de jaren vijftig nog geen 15% van de Nederlandse kiezers van partij wisselde, was dat ruim vijftig jaar later meer dan een derde (Andeweg & Irwin, 2005, p. 100). Deze ontwikkeling lijkt vandaag de dag door te zetten. Partijen als het CDA en de PvdA hebben in recente verkiezingen grote nederlagen geleden. Een partij die echter al langer met dergelijke electorale schommelingen te kampen heeft, is D66. Sinds haar oprichting in 1966 heeft de partij naast een aantal grote overwinningen ook substantiële electorale tegenslagen gekend.

Na een grote nederlaag is de druk op partijen om te veranderen vaak hoog.¹ In veel gevallen wordt op de desbetreffende uitslagenavond al door media, analisten en politieke oudgedienden gerept over hoe de uitslag een verwerping is van het gevoerde beleid en wat de noodzakelijke lessen zijn die de getroffen partij uit het verlies dient te trekken. Bij D66 gingen deze oproepen in sommige gevallen nog verder; de partij werd tot driemaal toe op sterven na dood verklaard.² Toch wist de partij zich na elk van haar nederlagen, inclusief de drie existentiële crises, te handhaven en te herstellen. Het feit dat de Democraten zich meermalen hebben herpakt, maakt het idee aannemelijk, dat D66 de zware electorale klappen heeft aangegrepen om aanpassingen te doen in haar standpunten en partijorganisatie. Deze notie vindt weerklank in de secundaire literatuur aangaande de partij. Menno van der Land stelt in het licht van de grote nederlagen die D66 leidde

¹ Van dit fenomeen zijn in de recente politieke geschiedenis alleen al meerdere voorbeelden te vinden. Zie bijvoorbeeld de resultaten van het onderzoek onder leiding van Paul Depla naar het verlies van de Partij van de Arbeid in 2017 (“Intern advies: PvdA moet zich omvormen tot brede volksbeweging,” 2017), maar ook een oproep van verschillende CDA-afdelingen aan de partij in 2013 (“CDA moet in sneltreinvaart veranderen,” 2013).

² Dit betroffen de verkiezingsnederlagen van 1972, 1982 en, meest recentelijk, 2006. Naast vernietigende stukken in de media (zie, bijvoorbeeld, “De knagende leegte van D66,” 2006) werd het bestaansrecht van de partij ook door de leden zelf in twijfel getrokken (Van der Land, 2012, p. 263).

in 1972 en 1982 dat: “De reden waarom D66 deze eerdere crises te boven is gekomen, is dat de partij telkens in staat is geweest zich aan te passen aan de veranderde omstandigheden” (2012, p. 263). De vraag of en hoe deze veranderingen hebben plaatsgevonden, vormt het uitgangspunt voor dit onderzoek.

In navolging van het bovenstaande is de centrale vraagstelling van deze scriptie als volgt: “Hebben de grote verkiezingsnederlagen van D66 tot veranderingen binnen de partij geleid, en zo ja welke?” Er zal in dit onderzoek gekeken worden naar mogelijke veranderingen in de partijprogramma’s en de buitenparlementaire partijorganisatie van D66 in de nasleep van haar verkiezingsnederlagen. Voordat de verdere indeling en operationalisering van dit onderzoek aan bod komen, zal er stil worden gestaan bij de reeds bestaande wetenschappelijke literatuur aangaande partijverandering en de rol van verkiezingsnederlagen hierin.

2. Literatuuroverzicht

Binnen de bestaande literatuur aangaande partijverandering is geen brede consensus over langs welke lijnen partijveranderingen doorgaans plaatsvinden. Enerzijds bestaat er het idee, dat partijen zich geleidelijk aan aanpassen als reactie op belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen. Deze opvatting van partijverandering is terug te vinden in het werk van onder andere Richard Katz en Peter Mair (1995), maar ook dat van Anthony Downs (1957). Katz en Mair betogen, bijvoorbeeld, dat partijen zich, als reactie op de reeds in de inleiding aangehaalde sociale ontwikkelingen van ontkerkelijking en toenemende welvaart, hebben omgevormd van massapartijen gebaseerd op sociale klasse tot, in eerste instantie, brede *catch-all*-partijen en uiteindelijk door de elite gedomineerde kartelpartijen (1995, pp. 12 & 17). Anthony Downs stelt, deels in lijn met het idee van de brede *catch-all*-partij, dat de continue strijd om de gunst van de kiezer partijen dwingt in te spelen op nieuwe sociale kwesties en maatschappelijke ontwikkelingen (1957, p. 137). Partijen maken als gevolg hiervan constant kleine aanpassingen aan, bijvoorbeeld, hun programma’s.

Tegenover dit idee van geleidelijke verandering staat de notie dat partijen van nature starre en onveranderlijke organisaties **zijn**. Deze stelling is onder andere terug te vinden in het werk van Ian Budge (1994), die betoogt dat partijen vanwege de hoge mate van onzekerheid die veranderingen met zich mee brengen van nature geneigd zijn grootschalige wijzigingen te vermijden. Deze positie strookt goed met het idee van *punctuated equilibrium*, dat in 1993 binnen de politicologie is geïntroduceerd door Frank Baumgartner en Bryan Jones in hun studie naar

beleidsverandering. Openbaar beleid in de Verenigde Staten wordt volgens Baumgartner en Jones gekenmerkt door lange periodes van relatieve stabiliteit, die vervolgens worden onderbroken door korte episodes van ingrijpende verandering (2010, p. xvii). Deze veranderingen kunnen, bijvoorbeeld, ingegeven zijn door een ingrijpende verkiezingsuitslag (*ibid.*).

Robert Harmel en Kenneth Janda poneren in hun artikel *An integrated theory of party goals and party change* een soortgelijke theorie als die van Baumgartner en Jones met betrekking tot partijverandering. Partijen, zo stellen zij, zijn van nature conservatieve organisaties (Harmel & Janda, 1994, p. 264). Veranderingen hebben binnen het model dan ook altijd een duidelijke oorzaak. Verandering kan volgens Harmel en Janda het gevolg zijn van interne factoren als een leiderschapswissel, een verschuiving in de dominante fractie binnen de partij of een externe schok, zoals een verkiezingsnederlaag (1994, p. 266). Hoewel interne factoren binnen het model hun rol hebben en als aanjagers van verandering kunnen fungeren, is de meest ingrijpende partijverandering vrijwel altijd het resultaat van een externe schok, aldus de auteurs (1994, p. 265). Deze nadruk op externe schokken binnen het model maakt dat het artikel van grote invloed is geweest op het relatief kleine onderzoeksveld aangaande de gevolgen van verkiezingsnederlagen op politieke partijen. Dit is dan ook de voornaamste reden dat het model van Harmel en Janda het theoretische uitgangspunt vormt voor dit onderzoek.

3. Theoretisch kader

De werkingen en centrale concepten van Harmel en Janda's model, die zij in *An integrated theory of party goals and party change* uiteenzetten, zullen in dit hoofdstuk verder worden toegelicht.

3.1. Wat is partijverandering?

Partijverandering wordt in de context van het model van Harmel en Janda gedefinieerd als veranderingen in partijregels, structuren, beleid, strategieën en tactieken (1994, p. 275). Het model tracht enkel en alleen veranderingen te verklaren, die het directe gevolg zijn van het handelen van de partij zelf.

3.2. De kern van het model: primaire doelen en externe schokken

Harmel en Janda's theorie aangaande partijverandering brengt partijverandering nauw in verband met partijdoelen. Het model dat wordt voorgesteld, berust op drie centrale aannames. Deze zijn als volgt:

1. Uit alle verschillende partijdoelen die politieke partijen nastreven, hebben zij altijd één primair doel.
2. Partijveranderingen kunnen optreden als gevolg van interne factoren als een leiderschapswissel of een verandering in de dominante factie, maar deze zullen niet zo ingrijpend zijn als veranderingen veroorzaakt door een externe schok.
3. Externe schokken zijn prikkels van buitenaf die raken aan een partij's primaire doel. Zij belemmeren een partij direct in het behalen van dit doel.

Harmel en Janda onderscheiden binnen hun model vier verschillende primaire partijdoelen. Zij combineren in hun categorisering van deze doelen het werk van Kaare Strøm (1990) en Kris Deschouwer (1992). Strøm, voortbouwend op het werk van de rationele-keuzetheoretici, beschrijft drie modellen voor partijgedrag, namelijk: *vote maximization*, *office maximization* en *policy advocacy*. Harmel en Janda voegen hier op basis van het werk van Deschouwer een 'participatiedoel' aan toe (1994, p. 269), waarbij het uitdragen van de wensen van de leden binnen een partij centraal staat. De vier doelen worden hieronder kort toegelicht.

1. *Vote maximization* – zogeheten *vote maximizers* streven ernaar zo veel mogelijk stemmen te vergaren met tot doel te regeren. Dit model is voor een groot deel gebaseerd op het werk van Anthony Downs, die beredeneert dat het voor partijen niet mogelijk is invloed uit te oefenen zonder gekozen te worden (1957). Om deze reden is het winnen van verkiezingen het voornaamste doel van alle partijen, aldus Downs. Downs' model is met name van toepassing op tweepartijstelsels, waarbij een electorale overwinning in de meeste gevallen ook betekent dat er wordt geregeerd (Müller & Strøm, 1999, p. 8).
2. *Office maximization* – *office maximizers* jagen niet zozeer de meeste stemmen na, maar bepaalde politieke ambten en/of regeringsdeelname (Strøm, 1990, p. 567). Voor hen staat de intrinsieke waarde van deze posities centraal en zijn eventuele beleidsdoeleinden en electore overwegingen hieraan ondergeschikt. Voorbeelden van specifieke voordelen die *office maximizers* nastreven zijn, bijvoorbeeld, een groot aantal te vergeven benoembare

posten, bepaalde overheidscontracten en andere voorkeursbehandelingen (Müller & Strøm, 1999, p. 6).

3. *Policy advocacy* – het derde model dat Strøm beschrijft, is dat van de *policy advocates* of *policy-seeking parties*. Deze partijen hebben tot doel zoveel mogelijk hun stempel te drukken op het overheidsbeleid (Strøm, 1990, p. 567). Een centrale aanname van het model is, dat partijen proberen coalities aan te gaan met partijen waarmee zij zich voor het overgrote deel verbonden voelen (Strøm, 1990, p. 567). *Policy-seeking parties* streven regeringsdeelname en specifieke politieke ambten na. Deze posities zijn immers van groot belang voor de implementatie van het door de partij gewenste beleid. Strøm geeft om deze reden dan ook aan, dat het *policy advocacy*-model veelal als aanvulling wordt gebruikt op dat van *office maximization* en niet zo zeer als een vervanging ervan (1990, p. 567). Van de drie behandelde modellen is die betreffende *policy-seeking parties* binnen de literatuur het minst ontwikkeld.
4. *Intraparty democracy maximization* – *intraparty democracy maximizers* streven volgens Harmel en Janda naar een politieke partij waarbinnen de inhoudelijke standpunten een zo goed mogelijke afspiegeling vormen van de posities van de leden (1994, p. 270). Dit model komt voort uit het werk van Kris Deschouwer, die, naast maximale stemmen- en machtsvergarings, een zo hoog mogelijke participatiegraad van de achterban binnen de partijorganisatie als potentieel primair doel aanwijst (Deschouwer, 1992, p. 17).

Volgens Harmel en Janda zijn de effecten van bepaalde externe impulsen niet noodzakelijkerwijs voor alle partijen gelijk. Externe prikkels worden in het model pas een ‘shok’ als zij direct van invloed zijn op het primaire doel dat de partij najaagt (Harmel & Janda, 1994, p. 268). De mate waarin een schok interfereert met het primaire doel van een partij bepaalt op haar beurt de hoeveelheid druk op een partij om te veranderen. Hieronder wordt kort stilgestaan bij een aantal voorbeelden van externe schokken voor elk van de verschillende primaire doelen.

- Voor *vote maximizers* – wellicht de meest voor de hand liggende schokken voor *vote maximizers* zijn (aanhoudende) electorale tegenslagen. In het model van Harmel en Janda is de druk op *vote maximizers* om te veranderen dan ook het grootst na een ingrijpende verkiezingsnederlaag (1994, p. 281).

- Voor *office maximizers* – de kans dat *office maximizers* besluiten te veranderen, is het grootst wanneer zij voor langere periodes niet hebben geregeerd.
- Voor *policy advocates* – een externe schok voor *policy advocates* is in alle gevallen gerelateerd aan de beleidsposities van de partij. Het zijn gebeurtenissen waardoor zelfs de meest fanatieke leden beginnen te twijfelen aan de centrale ideeën van de partij. Harmel en Janda illustreren dit aan de hand van de val van het communisme eind jaren tachtig (1994, pp. 270-1), maar het is aannemelijk dat ook minder ingrijpende afwijzingen van het beleid of ideologie van partijen een rol van belang spelen, zoals, bijvoorbeeld, een grote verkiezingsnederlaag. Harmel en Janda stellen dat de druk op *policy advocates* om te veranderen het grootst is als de partij er niet in slaagt hun directe aanhang voldoende te bedienen (1994, p. 281).
- Voor *intraparty democracy maximizers* – *intraparty democracy maximizers* lijken op het eerste gezicht niet gevoelig voor ontwrichtende invloeden van buitenaf. De mate waarin de partij succesvol is in haar doel lijkt een aangelegenheid tussen de partij en de leden zelf. Het kan echter voorkomen dat maatschappelijke ontwikkelingen de verwachtingen van de leden over hoe de partij dient te functioneren zodanig beïnvloeden, dat zij alsnog gedwongen wordt te veranderen (Harmel & Janda, 1994, p. 271).

Hoewel Harmel en Janda zich bij de formulering van hun primaire partijdoelen voor een groot deel baseren op het werk van Kaare Strøm, verschillen zij duidelijk van mening als het aankomt op de hoeveelheid (primaire) doelen die partijen (kunnen) nastreven. In tegenstelling tot Harmel en Janda acht Strøm het niet waarschijnlijk dat een partij één enkel primair doel najaagt (1990, p. 571). In zijn optiek betreft het altijd een samenspel van de drie typen gedrag die hierboven reeds zijn aangehaald. Dit samenspel dwingt partijen om structureel belangrijke strategische afwegingen te maken. De vraag in hoeverre Harmel en Janda's positie van één homogeen partijdoel realistisch is, is binnen de literatuur dan ook een duidelijk twistpunt (zie, bijvoorbeeld, Helboe Pedersen, 2012). Ook over de manier waarop primaire doelen vastgesteld dienen te worden, bestaat geen duidelijke consensus (*ibid.*). Toch kiest dit onderzoek ervoor om dit centrale punt van de theorie te handhaven. De reden hiervoor is dat het model de mate van invloed van een externe schok direct relateert aan een partij's primaire doel. Het model boet substantieel aan verklarend potentieel in als deze centrale aanname wordt losgelaten.

Ondanks de bovenstaande kanttekeningen zijn er meerdere recente studies aan te wijzen die dezelfde interpretatie van partijdoelen als die van Harmel en Janda hanteren. Dit werk biedt dan ook aanknopingspunten voor hoe het vaststellen van primaire partijdoelen kan worden geoperationaliseerd. Een belangrijk voorbeeld van een dergelijke studie is een artikel van Fraser Duncan (2007), waarin hij aan de hand van het theoretische kader van Harmel en Janda het verlies van het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 belicht. Bij het vaststellen van het primaire doel van het CDA toentertijd hanteert Duncan een historisch perspectief, waarbij hij niet alleen de oorsprong van de partij in ogenschouw neemt, maar ook kijkt naar de bereidheid van de partij om uiteenlopende coalities aan te gaan (1994, p. 72). Duncan maakt hierbij een duidelijk onderscheid tussen het doel enerzijds en de middelen anderzijds. In het geval van het CDA constateert Duncan bijvoorbeeld, dat de bereidheid van de christendemocraten om te schipperen tussen de ideologische kampen van liberalen en sociaaldemocraten het aannemelijk maakte dat zij meer dan andere partijen bereid waren beleidsmatige concessies te doen om hun deelname aan de regering veilig te stellen (*ibid.*). Beleid was volgens Duncan voor het CDA ondergeschikt aan bestuursdeelname. Hij classificeert de partij dan ook als *office maximizer*.

3.2. Verwachte onderzoeksresultaten

Nu de kern van het model aan bod is gekomen, kan er stil worden gestaan bij de mogelijke onderzoeksresultaten. Zoals hierboven is uitgelegd, is een van de centrale ideeën van het model dat de mate waarin een externe prikkel ook daadwerkelijk een schok voor een partij vormt direct gerelateerd aan het primaire doel van de desbetreffende partij. Grootschalige verkiezingsnederlagen lijken wat dit betreft met name relevant op partijen die zoveel mogelijk stemmen nastreven. Structurele verliezen kunnen een partij echter ook ernstig belemmeren in hun doel regeringsdeelname te maximaliseren. Daarnaast is het voor de hand liggend dat grote electorale klappen door partijen geïnterpreteerd worden als een afwijzing van het door hen voorgestane of gevoerde beleid. Aanhoudende of grootschalige verliezen vormen daarnaast een mogelijk obstakel in het effectief behalen van specifieke beleidsdoelen, omdat de relatieve machtspositie van de partij drastisch is afgenomen. Bij elk van de drie meest voorkomende primaire partijdoelen kan om deze redenen gesteld worden dat verkiezingsnederlagen de vorm van een externe schok kunnen aannemen. Hoewel het primaire partijdoel van D66 ten tijde van haar grote verkiezingsnederlagen in het empirische deel van dit onderzoek nog verder vastgesteld dient

te worden, is de verwachting van deze studie echter dat de grote klappen die de partij heeft ondergaan, hebben geleid tot een zekere mate van empirisch vast te stellen partijverandering.

4. Methode, casus en operationalisering

4.1. Process-tracing

Omdat deze scriptie zich richt op een vermeend causaal verband—dat tussen verkiezingsnederlagen en partijverandering—is er in dit onderzoek gekozen voor een theorie-testende variant van *process-tracing*. *Process-tracing* heeft tot doel causale mechanismen binnen een enkele casus voor het voetlicht te brengen. In het geval van de theorie-testende variëteit van deze methode wordt verondersteld dat zowel de aanleiding als de uitkomst van het getheoretiseerde mechanisme binnen de geselecteerde *casestudy* voorhanden zijn (Beach & Pedersen, 2013, p. 14). Empirisch onderzoek moet vervolgens uitwijzen of het vermeende causale verband tussen oorzaak en gevolg daadwerkelijk aanwezig is en zo ja, of het functioneerde als verwacht.

Zoals reeds eerder is aangehaald, veronderstelt dit onderzoek dat er binnen de gekozen casus van D66 een causaal verband bestaat tussen de grote verkiezingsnederlagen van de partij en partijverandering. Voordat dit mogelijke verband daadwerkelijk kan worden onderzocht, moeten deze begrippen eerst worden toegelicht en moet het onderzoek worden geoperationaliseerd.

4.2. De casus D66

Het feit dat D66 sinds haar oprichting te maken heeft gehad met sterk wisselende verkiezingsuitslagen werd al kort aangehaald in de introductie van dit onderzoek. Een overzicht van alle door D66 behaalde resultaten bij de Tweede Kamerverkiezingen benadrukt dit beeld des te meer.

Tabel 1. Het aantal behaalde D66-zetels bij de Tweede Kamerverkiezingen afgezet tegen het voorgaande resultaat. Alle verliezen staan rood gemarkeerd.

<i>Verkiezingsjaar</i>	<i>Voorgaande zetelaantal</i>	<i>Resultaat</i>	<i>Procentuele terugval/winst</i>
1967	-	7	-
1971	7	11	+57,14%

1972	11	6	-45,46%
1977	6	8	+33,33%
1981	8	17	+112,50%
1982	17	6	-64,71%
1986	6	9	+33,33%
1989	9	12	+33,33%
1994	12	24	+100,00%
1998	24	14	-41,67%
2002	14	7	-50,00%
2003	7	6	-14,29%
2006	6	3	-50,00%
2012	3	10	+233,33%
2017	10	18	+80,00%

Tabel 1. laat zien dat, met uitzondering van het verlies in 2003, alle nederlagen van D66 een terugval in zetels van meer dan 40% met zich meebrachten. Wanneer deze electorale klappen worden afgezet tegen de overwinningen van de Democraten ontstaat het beeld van een echte ‘yo-yo-partij’. Een partij die er klaarblijkelijk niet in slaagt haar grote overwinningen vast te houden, maar toch elke keer weet te herstellen van een grote verkiezingsnederlaag.

Dit onderzoek zal stilstaan bij elk van de verkiezingsnederlagen die D66 heeft ondergaan. Met uitzondering van de verliezen van 1998, 2002 en 2003—die nauw samenhangen met de Paarse kabinetten waar D66 deel van uitmaakte—zal elk verlies afzonderlijk worden behandeld.

4.3. Operationalisering

Nu duidelijk is welke nederlagen binnen het onderzoek aan bod zullen komen, kan er gekeken worden naar de verdere operationalisering van het onderzoek. In navolging van het model van Harmel en Janda is het allereerst van belang dat bij elk van de verkiezingsnederlagen het primaire partijdoel van D66 wordt vastgesteld. Het model staat immers toe dat partijen van primair doel veranderen (Harmel en Janda, 1994, p. 275). Vervolgens dient vastgesteld te worden of de partij als gevolg van dit verlies veranderingen heeft ondergaan en zo ja, welke veranderingen dit zijn. Dit gebeurt aan de hand van de reeds eerder behandelde methode van *process-tracing*, waarbij

wordt gekeken of de vermeende oorzaak (verkiezingsnederlagen) ook tot de verwachte uitkomst leidt (partijverandering).

4.3.1. Het vaststellen van het primaire partijdoel

Dit onderzoek hanteert een soortgelijke methode als het artikel van Duncan (2007) voor het vaststellen van het primaire partijdoel ten tijde van de verkiezingsnederlaag. Aan de hand van secundaire literatuur, zoals, bijvoorbeeld, de uitgebreide geschiedenissen van D66 van Menno van der Land (2003 en 2012), wordt er gekeken naar hoe de partij heeft gehandeld in de aanloop naar de verschillende verkiezingsnederlagen. Hierbij moet, in navolging van Duncan (2007), worden gedacht aan, bijvoorbeeld, de bereidheid van de partij om brede coalities aan te gaan of de wijze waarop er campagne is gevoerd. Vervolgens zal er worden gekeken naar de mate waarin dit gedrag strookt met de vier door Harmel en Janda vastgestelde partijdoelen.

4.3.2. Het vaststellen van partijverandering

De relatief beperkte tijdsspan en omvang van dit onderzoek dwingt tot het maken van bepaalde keuzes. Hoewel het model Harmel en Janda partijverandering definieert als alle veranderingen in partijregels, structuren, beleid, strategieën en tactieken (1994, p. 275), kiest dit onderzoek ervoor zich toe te leggen op de eerste drie categorieën.

Ten eerste de categorie van het beleid. Om veranderingen in de beleidsposities van D66 vast te kunnen stellen, zullen de partijprogramma's van de verliezende verkiezingen worden vergeleken met de programma's die er direct op volgen. In navolging van een onderzoek van Janda et al. uit 1995 zal hierbij gebruik worden gemaakt data afkomstig uit het *European Manifesto Project*. Onderzoekers van het *Manifesto Project* hebben tientallen partijprogramma's geanalyseerd en aan de hand van een 57-delig coderingssysteem elke zin toegewezen aan een specifieke categorie (zie voor een overzicht van de data betreffende D66 en de verschillende categorieën de appendix). Elke categorie wordt vervolgens weergegeven als percentage van het totaal aantal zinnen dat een programma kent. Door de data van twee achtereenvolgende programma's met elkaar te vergelijken, kan worden geconstateerd in hoeverre deze van elkaar verschillen in de mate van aandacht die zij aan een specifiek onderwerpen schenken. Evenals het onderzoek van Janda et al. kan dit verschil worden uitgedrukt aan de hand van een te berekenen correlatiecoëfficiënt, waarbij getallen dicht bij de 1 een hoge mate van correlatie illustreren.

Hoewel er binnen het coderingsschema onderscheid is gemaakt tussen positieve en negatieve aandacht, blijft het een relatief abstracte manier van vergelijken. Een uitgebreide tekstuele analyse van de negen programma's is echter in de context van dit relatief kleinschalige onderzoek niet haalbaar.

Wat betreft veranderingen in de partijorganisatie is gekozen voor een meer traditioneel historische benadering. Op basis van de secundaire literatuur³ zal er worden gekeken naar of er direct volgend op verkiezingsnederlagen maatregelen zijn genomen om de buitenparlementaire organisatie van de partij te hervormen. Voorbeelden van dergelijke hervormingen zijn: wijzigingen in de manier waarop kandidaten worden geselecteerd, partijprogramma's worden samengesteld en leden worden geraadpleegd.

5. Het verlies van '72

5.1. *Het primaire doel van D66 in 1972 en de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen*

Ten tijde van haar oprichting viel D66 wellicht het beste te typeren als radicale anti-systeem partij (Daalder & Koole, 1988, p. 154). De partij was opgezet door een groep relatief jonge en politiek-onervaren intellectuelen, die zich afzette tegen, wat zij zagen als, een vastgeroest politiek bestel van verouderde ideologische tegenstellingen. Het systeem diende volgens de Democraten dan ook opengebroken te worden aan de hand van een vergaande democratiseringsagenda (*ibid.*). De partij plaatste zich in eerste instantie dan ook bewust tegenover het bestaande politieke krachtenveld.

Aan deze zelfgecreëerde positie van isolement leek echter relatief snel een einde te komen. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1972 presenteerde D66 samen met de Partij van de Arbeid (PvdA) en de Politieke Partij Radikalen (PPR) een gezamenlijk verkiezingsprogramma onder de naam 'Keerpunt 1972'. Dit programma diende niet alleen als blauwdruk voor een zo progressief mogelijk kabinet, het moest tevens leiden tot een steeds innigere samenwerking met de oprichting van een brede Progressieve Volkspartij (PVP) als uiteindelijk doel (Van der Land, 2003, p. 90). Het gezamenlijke optreden van de drie partijen had zich in 1971 uitbetaald in een winst van vier zetels voor de Democraten—zij stegen van 7 naar 11—en twee zetels voor respectievelijk de PvdA en de PPR. Mede door dit succes besloot de D66-

³ Partijstructuren en partijorganisatie worden onder andere uitvoerig behandeld in Van der Land (2003 en 2012), maar ook in Backer (1982), Voss & Schaper (1981) en Daalder en Koole (1988).

partijtop, onder invloed van met name lijsttrekker Hans van Mierlo en het hoofdbestuur, dat de totstandbrenging van de PVP een belangrijke prioriteit van de partij diende te worden (Van der Land, 2003, p. 80). Sinds hun oprichting hebben de Democraten benadrukt dat zij bereid waren om de partij op te heffen om hun doel van vergaande politieke vernieuwing te bereiken. Hetgeen echter leek te veranderen, was de manier waarop dit zou gebeuren. D66 had staatkundige vernieuwing een belangrijke voorwaarde gemaakt voor de samenwerking, maar de partij plaatste zichzelf niet langer buiten de bestaande partijpolitieke verhoudingen.

Wat zeggen deze ontwikkelingen echter over het primaire partijdoel van D66 toentertijd? Liet de presentatie van een gezamenlijk voorlopig regeerakkoord zien dat de partij na de eerste jaren van isolement nu actief opzoek was naar regeringsdeelname? Niet noodzakelijkerwijs. Het klopt dat de partij zich bereid toonde te regeren. Echter, voor D66 was regeren niet een doel op zich. Het doel was nog steeds ‘het openbreken’ van de bestaande politieke verhoudingen en daarmee van beleid. De partij had haar plannen voor staatsrechtelijke en partijpolitieke vernieuwing tot voorwaarde gemaakt voor de samenwerking met PvdA en PPR. Beleidsoverwegingen en niet de wil te regeren, lagen aan het verbond ten grondslag. Een gegeven dat toenmalig lijsttrekker van Mierlo nogmaals benadrukte in zijn toespraak op het partijcongres in Den Bosch op 6 mei 1972 (Van Mierlo, 2012, p. 71).

5.2. Veranderingen in de verkiezingsprogramma's 1972-1977

Het was D66 in 1972 gelukt een grote stempel te drukken op het gezamenlijke verkiezingsprogramma met de Partij van de Arbeid en Politieke Partij Radikalen (Voss & Schaper, 1981, p. 104). Niet alleen werd door het hele programma de noodzaak om burgers meer zeggenschap te geven benadrukt, het hele eerste hoofdstuk van ‘Keerpunt 1972’ was gewijd aan de plannen van de progressieve partijen voor vergaande democratisering. Deze inhoudelijke overwinning mocht echter niet baten. D66 verloor bij de uiteindelijke verkiezingen bijna de helft van haar zetels en viel terug van 11 naar 6. Ondanks deze klap besloot de partij toe te treden tot het eerste kabinet Den Uyl. Niet veel later besloot van Mierlo als gevolg van een meningsverschil met de fractie over hoe zij zich dienden te verhouden tot het nieuw gevormde kabinet op te stappen. Jan Terlouw volgt hem op. De aanhoudende malaise leek binnen de partij compleet toen op het partijcongres van 21 september 1974 de partij ternauwernood ontkwam aan opheffing, omdat de

benodigde twee-derde meerderheid niet werd gehaald. 242 congresgangers stemden voor opheffing, 188 tegen (Van der Land, 2003, p. 123).

Terlouw besloot na zijn aantreden een duidelijk andere koers te varen dan zijn voorganger. Thema's als democratische en bestuurlijke vernieuwing werden naar de achtergrond gedreven. In plaats daarvan benadrukte de nieuwe leider van D66 een pragmatische, niet-ideologische insteek ten aanzien van de problematiek van de tijd (Voss & Schaper, 1981, p. 148). Het feit dat de partij uiteindelijk niet werd opgeheven, betekende dat er voor de Tweede Kamerverkiezingen een nieuw programma opgesteld diende te worden. De samenwerking met de PvdA en PPR was inmiddels stuk gelopen en plannen voor een Progressieve Volkspartij waren definitief van de baan.

De twee bovengenoemde ontwikkelingen doen dan ook vermoeden, dat er duidelijke verschillen zullen zijn tussen het programma van 1972 en dat van 1977. Niets blijkt echter minder waar. Wanneer er gekeken wordt naar de hoeveelheid aandacht die de verschillende thema's krijgen, zijn er nauwelijks grote verschillen te ontdekken (voor een volledig overzicht van alle categorieën zie appendix). Sterker nog, die drie onderwerpen die de meeste aandacht krijgen in beide programma zijn nagenoeg gelijk, blijktens Tabel 2.

Tabel 2. Onderwerpen met procentueel gezien de meeste aandacht.

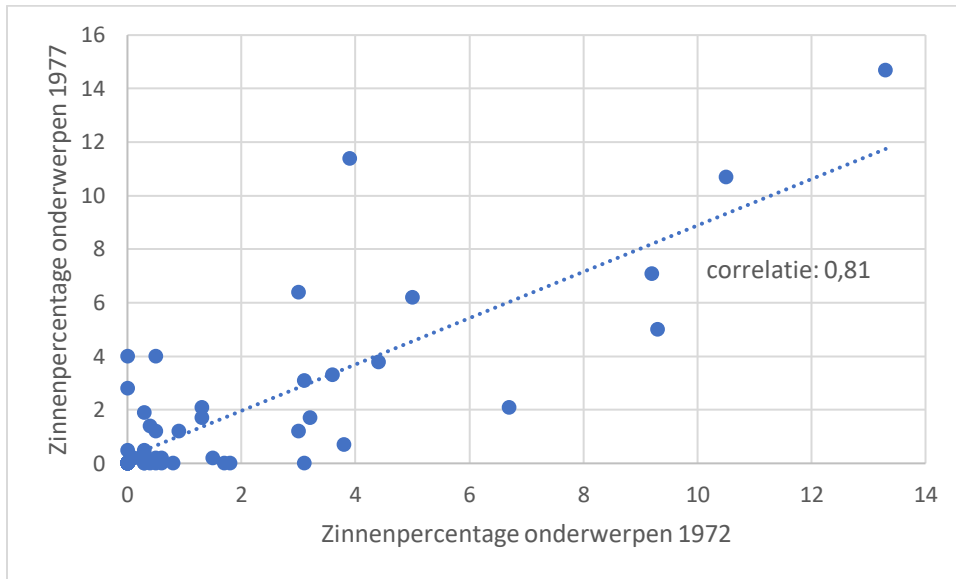
Code	Keerpunt 1972	Het redelijk alternatief (1977)
per504 (verzorgingsstaatuitbreiding)	13,3%	14,7%
per202 (democratie)	10,5%	10,7%
per501 (milieubescherming: positief)	9,3%	7,1%
peruncod (ongecodeerde zinnen)	3,9%	11,4%

Bron: European Manifesto Project

De enige grote afwijking betreft het verschil in het percentage ongecodeerde of niet codeerbare zinnen in het programma van 1977 ten opzichte van dat van 1972. Deze uitschieter, met waardes

van 3,9 en 11,4 op respectievelijk de x- en de y-as, is dan ook duidelijk zichtbaar in de onderstaande spreidingsdiagram (Figuur 1.).

Figuur 1. Overzicht van zinnenpercentages per verkiezingsprogramma met elkaar vergeleken.

In Figuur 1. vertegenwoordigt elke stip een van de gecodeerde onderwerpen. Hoe verder een stip zich bevindt van de uitgestippelde lijn, des te groter is het verschil met het andere programma. Wanneer de twee programma's tegen elkaar worden afgezet, resulteert dit een correlatiecoëfficiënt van 0,81. Ter vergelijking is het wellicht relevant te vermelden dat in het onderzoek van Janda et al. een van de hoogst berekende coëfficiënten 0,78 bedroeg (1995, p. 179). Een waarde die volgens de onderzoekers aangaf, dat er slechts een zeer geringe verandering in posities had plaatsgevonden.

5.3. Organisatorische hervormingen in de nasleep van 1972

Het verlies van 1972, van 11 naar 6 zetels, bracht opnieuw een tweespalt binnen de partij over het voetlicht. Enerzijds bevond zich er een groep leden die opriep tot organisatorische verbeteringen en een verdere professionalisering van de partij en anderzijds waren er leden die een verdere institutionalisering als onwenselijk beschouwde (Voss & Schaper, 1981, p. 119-20). D66 was volgens hen immers het middel en niet het doel. De kritiek op de veelal chaotische en soms onproductieve congressen nam begin jaren zeventig echter zienderogen toe. Meerdere oud-bestuursleden plaatsten in de *Democraat* van juni 1971 een brief, waarin zij opriepen tot een betere

voorbereiding van de congressen en, belangrijker nog, een ‘meer adekwate (sic) representatie van de leden’ (Voss & Schaper, 1981, p. 120-1). D66 hanteerde van meet af aan een zeer open structuur ten aanzien van de algemene ledenvergaderingen (ALV), ook wel congressen genoemd. In tegenstelling tot andere partijen, waarbij veelal werd vergaderd aan de hand van een systeem van afgevaardigden, hadden alle D66’ers toegang tot de congressen en beschikken zij over het daarbij horende stemrecht. Dit had tot gevolg dat menig congres van de Democraten vastliep door de grote hoeveelheid amendementen en moties van orde die werden ingediend. De oproep van de oudbestuursleden was dan ook een aansporing om op een meer gangbare congresstructuur over te gaan. Ondanks dit alles werd er ook na de nederlaag van ’72 niet besloten om de structuur van de ALV’s te wijzigen. Het overgrote deel van de leden bleef, ondanks de tekortkomingen, de open en democratische congressen steunen (Voss & Schaper, 1981, p. 121).

Het hoofdbestuur besloot na de nederlaag in 1972 de partijorganisatie een belangrijke prioriteit te maken. Dit was voor een groot deel het gevolg van de penibele financiële situatie waarin de partij zich bevond. Mede door de twee snel op elkaar volgende verkiezingen was er een financieringstekort ontstaan van ruim f 100.000,-. Dit dreigde in 1973 op te lopen tot bijna het dubbele. Er werden noodgedwongen grote bezuinigingen doorgevoerd, waarbij met name het partijsecretariaat het hierbij moest ontgelden. Deze was als gevolg van de overwinning in 1971 ruimer opgezet dan, achteraf gezien, noodzakelijk bleek. De maatregelen bleken niettemin succesvol en D66 was daarmee voorlopig uit de financiële nood (Voss & Schaper, 1981, p. 122).

De voor D66 rampzalige Staten- en Gemeenteraadsverkiezingen van 1973 maakten een abrupt einde aan de liggende plannen om de partij organisatorisch verder te ontwikkelen. Binnen de partij vroeg men zich hardop af of het niet beter was de partij op te heffen en de organisatie werd tot het absolute minimum teruggebracht, waarbij alle resterende vaste medewerkers van het secretariaat werden ontslagen. Hoewel het congres van 1974 uiteindelijk niet leidde tot opheffing, bleef de toestand van de partij zorgelijk.

6. Het verlies van ‘82

6.1. Het primaire doel van D66 in 1982 en de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen

D66 maakte medio jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig een bijzondere ontwikkeling door. Onder leiding van een nieuwe lijsttrekker, Jan Terlouw, herdoopte de partij zich van politieke

vernieuwingsbeweging—een die zichzelf bereid was op te heffen—tot volwaardige politieke partij. Met als slogan ‘het redelijk alternatief’ trachtte D66 zich te positioneren als ‘vierde stroming’ naast de bestaande confessionele, liberale en sociaaldemocratische partijen binnen het Nederlandse politieke krachtenveld (Voss & Schaper, 1981, p. 148). Net als bij de oprichting van de partij lieten de Democraten het niet na te wijzen op wat zij zagen als de tekortkomingen van de bestaande politiek om antwoorden te bieden op de problemen van de tijd. Het optimisme van de jaren zestig had in de loop van de jaren zeventig plaatsgemaakt voor een meer pessimistische tendens in de samenleving. Dit pessimisme was deels het resultaat van het nadelige economische klimaat, waarin mensen zich meer bekommerden om hun baan dan om de eventuele tekortkomingen van het Nederlandse politieke bestel (Van der Land, 2003, p. 181). Er leek een duidelijke behoefte te zijn aan originele voorstellen om de actuele problematiek aan te pakken. Het accent binnen D66 verschoof onder leiding van Terlouw dan ook. Er kwam meer aandacht voor het milieu en de gevolgen van een alsmaar groeiende consumptiemaatschappij, waarbij de macht in toenemende mate geconcentreerd raakte bij een selecte groep ondernemingen. De standpunten betreffende de problemen van het Nederlandse politieke bestel werden door de Democraten niet verlaten, maar ze waren duidelijk minder aanwezig. Deze koersverandering leek zijn vruchten af te werpen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1981 behaalde de partij haar beste resultaat ooit: 17 zetels.

Als gevolg van de uitsluiting van een coalitie met CDA en VVD trad de partij na een moeizame formatie toe tot het kabinet van Agt II (Backer, 1983, p. 154). Deze regering, bestaande uit CDA, PvdA en D66, kwam echter al na een paar maanden ten val, hetgeen vooral te maken had met de slechte verhoudingen tussen de leiders van de twee grootste coalitiepartijen, Dries van Agt en Joop den Uyl (Backer, 1983, p. 152). D66 besloot uiteindelijk om samen met het CDA demissionair aan te blijven, waarna er van de thema’s waarmee de Democraten de verkiezingen wonnen weinig meer werd gehoord (Van der Land, 2003, p. 236).

Het primaire doel van D66 ten tijde van de Tweede Kamerverkiezingen van 1982 lijkt ten opzichte van de verkiezingen een decennium eerder niet te zijn veranderd. De partij had onder leiding van Jan Terlouw de nadruk verschoven van bestuurlijke vernieuwing naar een ondogmatische en pragmatische politiek, maar het was nog steeds het beleid en de beïnvloeding ervan die bij de partij centraal stonden. Dit bleek des te meer uit de weigering van de Democraten om een rechts kabinet van CDA en VVD aan de macht te helpen.

6.2. Veranderingen in de verkiezingsprogramma's 1982-1986

Nog geen jaar na de vorige verkiezingen moest er opnieuw een verkiezingsprogramma worden samengesteld. Mede als gevolg van het succes van D66 in 1981 lag een drastische koersverandering niet voor de hand. Het programma, dat simpelweg gepresenteerd werd als 'Verkiezingsprogramma Democraten'66 1982-1986', bestond voornamelijk uit hoofdstukken die de onder Terlouw ingezette koers weerspiegelden. Het succes van 1981 kon echter verre van herhaald worden. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1982 verloor de partij 11 van haar 17 zetels.

Na het grote verlies besloot lijsttrekker Terlouw in 1982 op te stappen. Zijn opvolger was Maarten Engwirda. In tegenstelling tot zijn voorganger ontbeerde Engwirda de leiderschapskwaliteiten die waren vereist om de partij uit het slop te trekken. Naar mate de tijd vorderde, werd de nieuwe lijsttrekker door een groeiend aantal leden steeds meer gezien als het probleem in plaats van de eventuele oplossing (Van der Land, 2003, p. 230). Tegelijkertijd werd er door een groeiend aantal leden een beroep gedaan op oud-partijleider van Mierlo, die inmiddels was verkozen tot lid van de Eerste Kamer, om opnieuw het lijsttrekkerschap op zich te nemen. Een oproep waar van Mierlo in 1985 gehoor aan geeft.

Met de terugkeer van Hans van Mierlo als politiek leider kwam er binnen de partij opnieuw aandacht voor thema's als staatsrechtelijke vernieuwing (Van der Land, 2003, p. 285), hetgeen zich op het eerste oog lijkt te vertalen naar het verkiezingsprogramma van 1986. Het programma opende met een hoofdstuk getiteld 'Politieke vernieuwing'.

De koerswijziging ingezet door de nieuwe leider lijkt zich echter niet te vertalen in een wezenlijk ander programma. Net als bij de programma's van 1972 en 1977 zijn de verschillen in aandacht die de verschillende onderwerpen ontvangen buitengewoon gering. Hoewel er wel een verschil is met de programma's van een decennium eerder, zijn ook nu de drie onderwerpen die relatief gezien de meeste aandacht krijgen voor beide programma's gelijk.

Tabel 3. Onderwerpen met procentueel gezien de meeste aandacht.

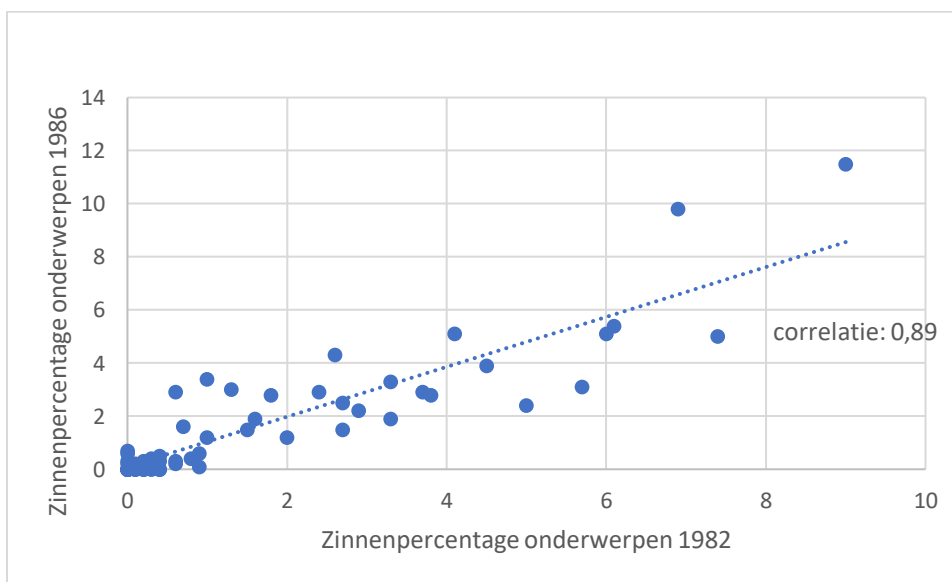
Code EMP	Programma 1982	Programma 1986

per303 (bestuurlijke en administratieve efficiëntie: positief)	9%	11,5%
per501 (milieubescherming: positief)	6,9%	9,8%
per503 (gelijkheid: positief)	7,4%	5%

Bron: *European Manifesto Project*

Wederom laat de spreidingsdiagram (Figuur 3.) zien hoe klein de verschillen tussen de twee programma's zijn in de aandacht die zij aan elk onderwerp geven.

Figuur 2. Overzicht van zinnenpercentages per verkiezingsprogramma met elkaar vergeleken.

Met een correlatiecoëfficiënt van 0,89 zijn de verschillen nog kleiner dan tien jaar eerder.

6.3. Organisatorische hervormingen in de nasleep van 1982

Net als een decennium eerder hadden twee opeenvolgende verkiezingscampagnes de partij opnieuw aan de rand van de financiële afgrond gebracht. De partij werd gedwongen om vergaande bezuinigingen door te voeren en wederom moest er een beroep gedaan worden op de leden om het financiële gat te dichten (Van der Land, 2003, p. 224).

Reeds eerder in 1982 wees projectgroep (R)appèl—opgericht als reactie op de voortdurende negatieve publiciteit en onbehagen binnen de partij—op het feit dat de voortdurende financiële problemen de verdere professionalisering van de partijorganisatie in de weg stond. Opnieuw was er kritiek, onderschreven door het bestuur, op de besluitvorming binnen de partij, maar tot een hervorming ervan kwam het wederom niet. Bestaande structuren dienden beter benut te worden volgens het bestuur. Oplossingen werden nogmaals gezocht in de regio's, die er tot dan toe nog onvoldoende in waren geslaagd de vele amendementen en moties op de congressen terug te brengen. Ook moesten de bestaande communicatiekanalen en overlegstructuren beter worden benut, aldus het hoofdbestuur (Van der Land, 2003, p. 237).

7. De verliezen van '98, '02 en '03

7.1. Het primaire doel van D66 in 1998 en de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen

De verkiezingen van 1994 waren in veel opzichten van groot belang binnen de Nederlandse politieke geschiedenis. Niet alleen behaalde D66 onder leiding van van Mierlo haar beste resultaat ooit met 24 zetels, de uitslag liet daarnaast ook zien dat het oude systeem waarbij het electoraat stemde langs sociale scheidslijnen definitief ten einde was (Van der Land, 2003, p. 287). Deze laatste ontwikkeling raakte met name het CDA, die twintig zetels verloor. Als gevolg van hun grote overwinning, alsook het enorme verlies van het CDA, slaagden de Democraten erin om samen met de PvdA en de VVD de formatie van het eerste paarse kabinet in goede banen te leiden. Een historische gebeurtenis waarbij voor het eerst sinds de invoering van het algemeen kiesrecht de confessionelen buiten de regering werden gehouden. D66 speelde een cruciale rol in het bij elkaar brengen van de liberale VVD en het sociaaldemocratische PvdA—een ideologische vermenging die nauw aansloot bij de ideeën van D66 zelf. Een onvoorzien gevolg van de bijzondere samenwerking was echter dat D66 onvoldoende zichtbaar bleek tussen de twee grote coalitiegenoten. Een slecht resultaat bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1998 stemde niet hoopvol voor de aankomende Tweede Kamerverkiezingen. De kersverse lijsttrekker en zittend minister Els Borst benadrukte in haar optredens het pragmatische karakter van de partij en de successen van het kabinet, dat er zonder D66 waarschijnlijk niet was gekomen (Van der Land, 2003, p. 317-8). Wat betreft het primaire doel van de partij was het nog steeds het beleid, dat bij de democraten de boventoon voerde.

7.2. Veranderingen in de verkiezingsprogramma's 1998-2002-2003

Mede door de opstelling van D66 na de verkiezingen van 1994 werd er voor het eerst sinds de invoering van het algemeen kiesrecht in 1917 een kabinet gevormd zonder een confessionele partij. Het doel van de campagne was dan ook het benadrukken van dit bijzondere politieke gegeven en de rol die D66 daarbij heeft gespeeld. Ook de successen van het kabinet moesten goed onder de aandacht worden gebracht (Van der Land, 2003, p. 317-8). Het programma dat bij dit streven hoorde had de titel 'Bewogen in beweging' en was met 28 hoofdstukken breed opgezet. Het lukte de Democraten echter niet om hun boodschap voldoende over te brengen. Bij de uiteindelijke verkiezingen verloor de partij 12 van haar 24 zetels.

In 2002 kwam de partij met het programma 'Toekomst in eigen hand'. Een titel die de liberale lading van het programma goed dekte. In tegenstelling tot het programma van 1998 werd er voor het programma een simpelere indeling gekozen met in totaal vijf hoofdstukken.

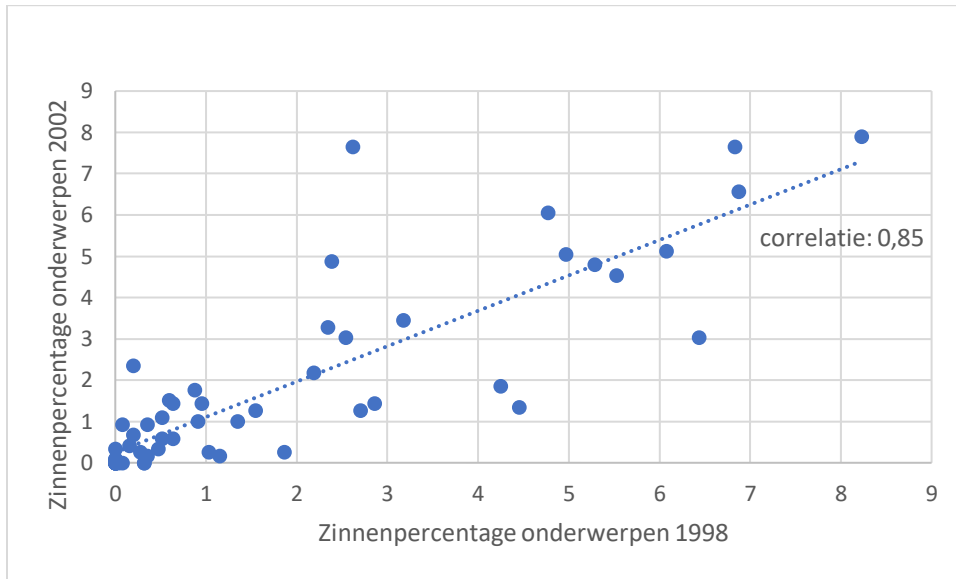
Echter, net als bij de eerdere vergelijkingen zijn ook hier de verschillen in de hoeveelheid aandacht die de verschillende onderwerpen ontvangen miniem. Tabel 4. laat wederom zien dat er tussen de onderwerpen die de meeste aandacht krijgen nauwelijks verschil bestaat. De enige duidelijke uitschieter is categorie per303 aangaande bestuurlijke en administratieve efficiëntie (zie ook Figuur 4).

Tabel 4. Onderwerpen met procentueel de meeste aandacht.

Code EMP	Bewogen in beweging	Toekomst in eigen hand
per501 (milieubescherming: positief)	8,2%	7,9%
per506 (onderwijsuitbreiding)	6,9%	6,6%
per411 (technologie en infrastructuur)	6,8%	7,7%
per303 (bestuurlijke en administratieve efficiëntie)	2,6%	7,7%

Bron: *European Manifesto Project*

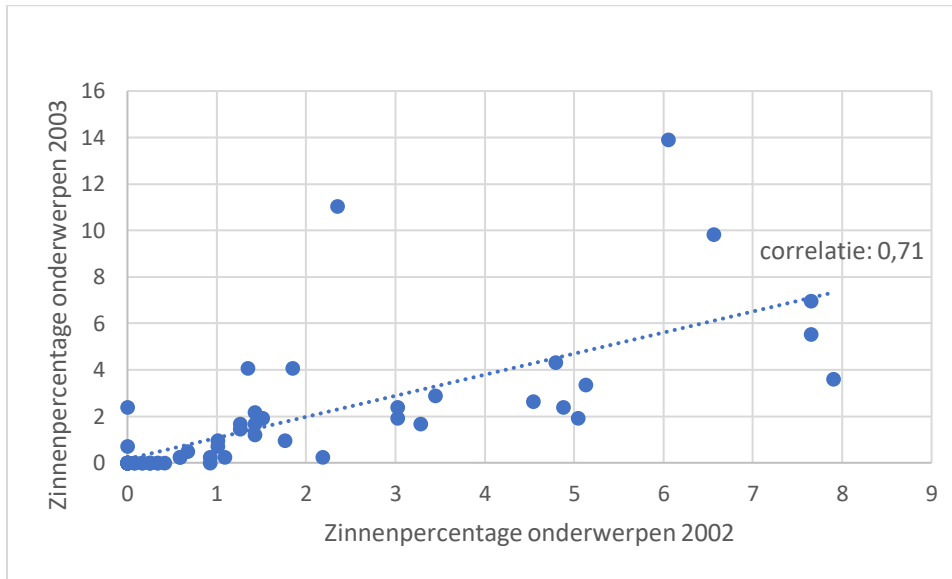
Figuur 3. Overzicht van zinnenpercentages per verkiezingsprogramma met elkaar vergeleken.

Omdat het kabinet Balkende I als gevolg van aanhoudende crises binnen coalitiepartij LPF snel ten val kwam, moest de partij in 2003 in korte tijd met een nieuw programma komen. Er werd, mede vanwege het gebrek aan tijd, gekozen voor een korter pamflet met als titel ‘Juist nu’.

Hoewel de vorm wezenlijk verschilt met het programma dat eraan vooraf ging, zijn de verschillen in aandacht opnieuw niet groot. De correlatiecoëfficiënt valt met 0,71 duidelijk lager uit dan bij voorgaande vergelijkingen, maar is nog steeds voldoende groot om van een hoge mate van overeenkomstigheid te spreken. Bij twee categorieën wordt echter in het pamflet van 2003 duidelijk langer stilgestaan dan in het programma ervoor, namelijk: per305 (politieke autoriteit) met een toename van 8,7% en per605 (rechtsorde: positief) met een toename van 7,8%. Deze toename is deels te verklaren door de invloed van Pim Fortuyn en zijn LPF in de campagne ervoor. Fortuyn had van thema's als het falen van de bestaande politiek, veiligheid en integratie zijn politieke speerpunten gemaakt.

Figuur 4. Overzicht van zinnenpercentages per verkiezingsprogramma met elkaar vergeleken.

7.3. Organisatorische hervormingen in de nasleep van 1998 en 2002

In een tafereel dat voor de partij routinematig leek te worden, werden na de verkiezingsnederlaag in 1998 opnieuw de professionaliteit van de organisatie en de gebrekkige communicatie bekritiseerd. In tegenstelling tot de voorgaande jaren werd er echter een uitgebreid programma aan maatregelen door het hoofdbestuur gepresenteerd. Onder de noemer ‘Door de verandering’ werden voorstellen gedaan om het huishoudelijk reglement te versimpelen om, zodoende, de besluitvorming te stroomlijnen. Het hoofdbestuur moest daarnaast kleiner en afdelingen dienden noodgedwongen op te schalen. De programmacommissie diende een permanente aanstelling te krijgen en kreeg als taak het voorbereiden van de congressen en het stimuleren van de ideeënvorming binnen de partij. De partijcommunicatie moest daarnaast worden gemoderniseerd en de rol van digitale middelen moest worden vergroot. Het partijblad de *Democraat* ging terug van tien naar vier uitgaven per jaar. Om de kwaliteit van de kandidatenlijsten te kunnen waarborgen, moest er tevens een grotere nadruk komen op het wervings-, loopbaan- en trainingsbeleid (Van der Land, 2003, p. 325). Veel van de voorstellen bevonden zich echter nog in de vroege fase en moesten verder uitgewerkt worden. Over concrete voorstellen kon pas worden gestemd tijdens het millenniumcongres, dat op 20 november 1999 plaatsvond.

Op het congres worden de voorstellen betreffende een kleiner hoofdbestuur, betere en modernere communicatie, de invoering van het partijreferendum en groter accent op

ideeënvorming aangenomen (Van der Land, 2003, p. 346). De verkiezingscampagne en een teruglopend ledenaantal hadden echter opnieuw voor grote financiële problemen gezorgd. Hierdoor moest er opnieuw worden bezuinigd en kwamen veel van de nieuwe maatregelen vanwege een gebrek aan middelen onder druk te staan.

D66 krijgt in 2002 opnieuw een zware electorale tegenslag te verduren. Tot grote veranderingen in de partijorganisatie leidde dit echter niet. Lijsttrekker Thom de Graaf bleef ook na de tumultueuze campagne die werd gedomineerd door de opkomst en moord van Pim Fortuyn politiek leider. De partij besloot, na de val van het eerste kabinet Balkenende I in 2003 een coalitie aan te gaan met het CDA en VVD.

8. Het verlies van '06

8.1. Het primaire doel van D66 in 2006 en de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen

D66 bevond zich in de aanloop naar de verkiezingen van 2006 opnieuw in grote problemen. Alexander Pechtold was als winnaar uit een voor de partij ongebruikelijk felle leiderschapsverkiezing gekomen. Parallel aan deze verkiezingsstrijd leek het kabinet, waar D66 deel vanuit maakte, geplaagd te worden door voortdurende onrust. De fractie had eerder gedreigd met een kabinetscrisis over de uitzending van Nederlandse militairen naar het Afghaanse Uruzgan. D66 ging na een interne machtsstrijd, waarbij het bestuur en met name de bewindslieden zware druk op de fractie hadden uitgeoefend, alsnog met de missie akkoord. Als gevolg van het conflict besloot lijsttrekker Boris Dittrich op te stappen. Voor de beeldvorming was dit alles dodelijk. De partij was verdeeld en had door het Uruzgan-debat aan geloofwaardigheid flink ingeboet. Als de Democraten in juli 2006 alsnog besluiten om uit het kabinet te stappen vanwege het optreden van minister Verdonk van Vreemdelingenzaken in de kwestie Hirsi Ali lijkt de chaos compleet. In de opiniepeilingen staat de partij op een absoluut dieptepunt: 0 zetels.

In deze tijd van crisis leek het primaire doel van de partij vooral overleven te zijn. Het partij kader was echter nog steeds overtuigd van het feit, dat de partij binnen de Nederlandse politiek nog een rol te spelen had. In het verkiezingsprogramma trachtte de partij terug te gaan naar de bron. D66 zag zichzelf nog steeds als de partij van de vernieuwing. Bestaande bestuurlijke en economische structuren moesten opnieuw opengebroken worden en de behoudende houding van de bestaande politiek werd wederom gehegeld (Democraten 66, 2006). Controversiële thema's

als het verhogen van de AOW-leeftijd, de afschaffing van de hypotheekrenteaftrek en het hervormen van de arbeidsmarkt werden niet geschuwd (Van der Land, 2012, pp. 248-9).

De keuze om dergelijke impopulaire standpunten in te nemen in de campagne, past niet binnen het gedrag van de partij die zoveel mogelijk stemmen najaagt of zijn tijd in de regering probeert te maximaliseren. Om deze reden lijkt het primaire doel van de Democraten, net als voorgaande verkiezingen, de beïnvloeding van beleid te zijn.

8.2. Veranderingen in de verkiezingsprogramma's 2006-2010

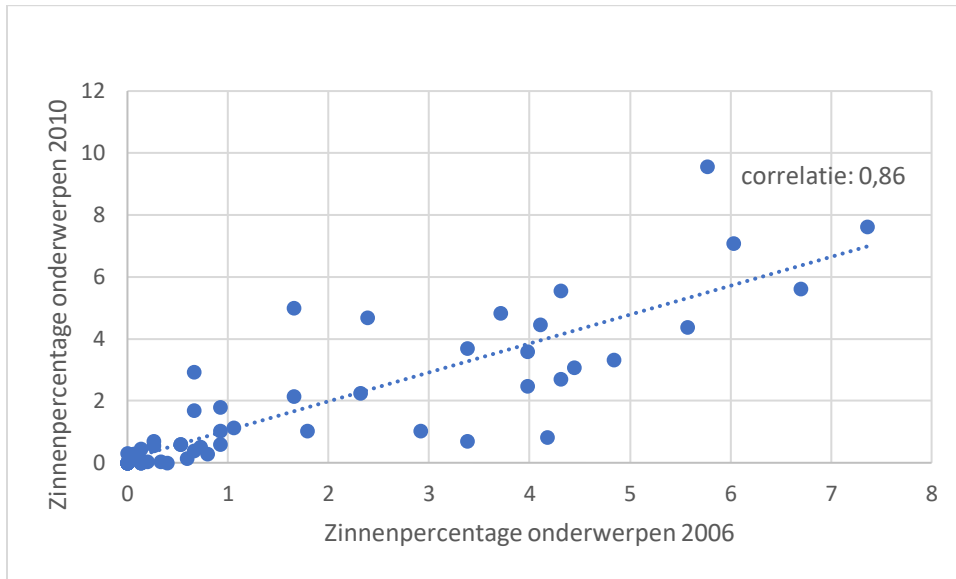
Na alle malaise en strijd die D66 in de voorgaande jaren had ondergaan, probeerde de partij met het programma 'Het gaat om mensen' het vernieuwingsgezinde karakter van de partij opnieuw bij de kiezer onder de aandacht te brengen. Het programma dat er in 2010 op volgde, was net als zijn voorganger het resultaat van de programmacommissie nieuwe stijl (Van der Land, 2012, p. 342). Anders dan de titel ('Anders? Ja!') deed vermoeden, leek het qua stijl veel op zijn voorganger. Er werd een soortgelijke structuur gehanteerd, waarbij veel dezelfde onderwerpen de boventoon voerden.

Deze overeenkomstigheid is opnieuw terug te zien in de data van het *European Manifesto Project*. De onderwerpen die in beide programma's de meeste aandacht krijgen, komen voor een groot deel overeen. Wel is in 'Anders? Ja!' duidelijk meer aandacht voor het thema duurzame economie.

Tabel 5. Onderwerpen met procentueel de meeste aandacht.

Code EMP	'Het gaat om mensen' (2006)	'Anders? Ja!' (2010)
per201 (vrijheid en mensenrechten)	7,4%	7,6%
per506 (onderwijsuitbreiding)	6,0%	7,1%
per416 (duurzame economie)	5,8%	9,6%
per303 (bestuurlijke en administratieve efficiëntie)	6,7%	5,6%

Figuur 5. Overzicht van zinnenpercentages per verkiezingsprogramma met elkaar vergeleken.

De spreidingsdiagram (Figuur 5.) laat wederom een hoge mate van correlatie zien tussen de twee programma's (0,86).

8.3. Organisatorische hervormingen in de nasleep van 2006

Na de verkiezingen van 2006 werd binnen de partij opnieuw de vraag gesteld of D66 als zodanig nog een toekomst had. Een rapport met als veelzeggende titel 'Door met D66?!' werd binnen de partijtop verspreid. In de eerste, vertrouwelijke versie van het rapport kwamen drie opties aan bod (Van der Land, 2012, p. 269): 1. de partij heft zichzelf op; 2. de mogelijkheden voor een nieuwe progressieve beweging met politieke geestverwanten wordt onderzocht; 3. D66 gaat door als zelfstandige partij. Het rapport voegde hieraan toe, dat indien er voor de laatste optie gekozen werd er veel diende te veranderen. Het bestuur was echter van zins het toch te proberen. In een latere versie van het rapport viel het vraagteken dan ook weg. De partij moest het in het rapport desondanks flink ontgelden. Het ontbrak bij D66 de laatste jaren totaal aan strategie. Er was geen meerjarenplan en wat betreft de organisatie was er een totaal gebrek aan opleidings- of inwerktrajecten (Van der Land, 2012, p. 271).

In het voorjaar van 2007 presenteerde het hoofdbestuur zijn plannen om D66 weer gezond te maken. In het eufemistisch getitelde rapport 'Klaar voor de klim.' werd een aantal concrete projecten voorgesteld, dat betrekking had op de ideeënvorming, talentontwikkeling en de

besluitvorming binnen de partij. Ook werd er in september 2007 besloten om de kandidatenlijst en lijsttrekker in het vervolg op andere manieren te kiezen. De lijsttrekkersverkiezing gebeurde traditioneel altijd tijdens het congres, maar het nieuwe regelement maakte het mogelijk om de lijsttrekker middels een briefstemming onder alle leden aan te wijzen om, zodoende, het politiek draagvlak van de leider te vergroten. Wat betreft de kandidatenlijst werd er door het bestuur opnieuw een stemadvies ingevoerd. Het bestuur legde hierbij een conceptlijst voor aan de leden, welke dan vrij waren daar wijzigingen in aan te brengen (Van der Land, 2012, p. 284). Ook de wijze waarop er werd gestemd diende gemoderniseerd te worden. Er werd geëxperimenteerd met digitale stemkastjes en ook het stemmen voor kandidaten(lijsten) werd in 2008 gedigitaliseerd—het zogenaamde e-voting.

Naast deze procedurele innovaties werden ook partijinstituten als het wetenschappelijk bureau en de permanente programmacommissie nieuw leven ingeblazen. Bij het Kenniscentrum werden opnieuw mensen aangenomen, nadat in 2003 het aantal vaste medewerkers teruggebracht was naar één. Ook de manier waarop ideeënontwikkeling binnen de partij plaatsvond, werd drastisch aangepakt. Dit gebeurt niet langer *bottom-up*, op basis van werkgroepen gevuld door geïnteresseerde leden, maar aan de hand van *top-down* aangestuurde teams van experts uit relevante werkvelden (Van der Land, 2012, p. 295).

9. Conclusies en suggesties voor verder onderzoek

Het startpunt voor dit onderzoek waren de turbulente verkiezingsuitslagen van de partij D66. De partij heeft als geen ander zowel grote electorale voorspoed als tegenslagen gekend. Hetgeen hierbij echter opviel, was het klaarblijkelijke vermogen van de partij om zich van haar grote verkiezingsnederlagen te herstellen. Dit herstellende vermogen deed vermoeden dat de partij als gevolg van haar verliezen bepaalde leringen trok en veranderingen doorvoerde. Een sentiment dat gedeeld werd in de secundaire literatuur aangaande de partij. De vraag of deze veranderingen ook daadwerkelijk hadden plaatsgevonden vormde de uiteindelijke centrale vraagstelling van dit onderzoek.

Hoewel er een omvangrijke literatuur bestaat aangaande het fenomeen van partijverandering is het aantal studies dat zich specifiek toelegt op verandering als gevolg van partijverandering enigszins beperkt. Een van de invloedrijkste artikelen binnen dit bescheiden onderzoeksveld is *An integrated theory of party goals en party change* van Robert Harmel en

Kenneth Janda. In dit artikel schetsen zij een theoretisch kader aan de hand waarvan partijverandering kan worden verklaard. Een centrale stelling van het model is, dat partijen veranderen als gevolg van externe schokken. De mate waarin er sprake is van een dergelijke schok, is volgens Harmel en Janda sterk gerelateerd aan het primaire doel van de politieke partij. Hoe meer een externe schok een partij direct belemmert in het behalen van zijn primaire doel, hoe groter de waarschijnlijkheid dat een partij verandert. Gezien het feit dat verkiezingsnederlagen bij drie van de vier door Harmel en Janda beschreven partijdoelen kan fungeren als externe schok was de verwachting van dit onderzoek dat de, veelal ingrijpende, verkiezingsnederlagen in de meeste gevallen hebben geleid tot enige mate van empirisch vast te stellen partijverandering.

Aan de hand van het hierboven beschreven theoretische kader en de daarbij horende verwachtingen heeft dit onderzoek onderzocht in hoeverre er partijveranderingen bij D66 hebben plaatsgevonden als gevolg zijn verkiezingsnederlagen. De methode die hierbij is gehanteerd is een theorie-testende variant van *process-tracing*. Gezien de beperkte reikwijdte van dit onderzoek is ervoor gekozen om specifiek te kijken naar veranderingen in het beleid en de structuur van D66. Deze categorieën zijn geoperationaliseerd als zijnde de partijprogramma's voor beleid en veranderingen in de buitenparlementaire partijorganisatie voor structuur. Wat betreft de partijprogramma's is er gekeken naar de verschillen in aandacht die de programma's aan bepaalde standpunten besteden, waarbij het programma ten tijde van verlies is vergeleken met het programma dat hier direct op volgt. Hiervoor is gebruik gemaakt van de dataset van het *European Manifesto Project*. Wat betreft de veranderingen in de buitenparlementaire partijorganisatie is gekozen voor een meer traditionele historische methode, waarbij de secundaire literatuur aangaande D66 een belangrijke bron vormde.

Wat betreft de resultaten kan geconcludeerd worden dat zowel de verschillen in partijprogramma's als de veranderingen in de buitenparlementaire partijorganisatie buitengewoon klein zijn. Bij de partijprogramma's is in elk van de gevallen een hoge mate van correlatie geconstateerd tussen de aandacht die elk van de programma's aan bepaalde thema's besteedt. Ook de verandering in de buitenparlementaire partijorganisatie is in het overgrote deel van de gevallen zeer beperkt. De enige uitzondering hierop vormt het verlies in 2006, waarna de partij een aantal grote hervormingen heeft doorgevoerd. De vraag of de grote verkiezingsnederlagen van D66 hebben geleid tot vergaande veranderingen binnen de partij kan dan ook op het eerste oog ontkennend worden beantwoord.

De resultaten van dit onderzoek roepen derhalve dan ook vragen op over de validiteit van het model van Harmel en Janda. Verkiezingsnederlagen alleen lijken een onvoldoende voorwaarde voor vergaande partijverandering, in ieder geval in de casus van D66. Het is echter mogelijk dat D66 een uitzondering vormt. Soortgelijke onderzoeken als deze naar andere Nederlandse partijen kunnen mogelijk meer inzicht verschaffen. Daarnaast heeft dit onderzoek gezien zijn relatief korte tijdsperiode en bescheiden omvang niet alle aspecten van partijverandering kunnen onderzoeken. Veranderingen in de politieke strategie zijn, bijvoorbeeld, alleen raketings behandelt. Het feit dat meermalen is gebleken dat de rol van de leider van groot belang is geweest voor D66, maakt ook dit aspect een interessante onderwerp voor verder onderzoek. Zeker wanneer in acht wordt genomen dat de uitgebleven grootschalige veranderingen in de standpunten en partijstructuur kennelijk niet of nauwelijks hebben kunnen bijdragen aan het herstel van D66 door de jaren heen.

Literatuur

- Andeweg, R.B., & Irwin, G.A. (2005). *Governance and politics of the Netherlands*. Basingstoke [etc.]: Palgrave Macmillan.
- Backer, J. (1983). *Tussen droom en daad: D66 en de politieke crisis*. Baarn: In den Toren.
- Baumgartner, F., & Jones, B. (2009). *Agendas and instability in American politics*. Chicago [etc.]: University of Chicago Press.
- Beach, D., & Pedersen, R. (2013). *Process-tracing methods foundations and guidelines*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Budge, I. (1994). A new spatial theory of party competition: Uncertainty, ideology and policy equilibria viewed comparatively and temporally. *British Journal of Political Science*, 24(4), 443-467.
- CDA moet in sneltreinvaart veranderen. (2013, 6 februari). *Volkskrant*. Opgehaald van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/-cda-moet-in-sneltreinvaart-veranderen-~bc04a090/>.
- Daalder, H., & Koole, R. (1988). Liberal parties in the Netherlands. In *Liberal parties in Western Europe* (pp. 151-77). Cambridge [England]: Cambridge University Press.
- De knagende leegte van D66. (2006, 12 mei). *Trouw*. Opgehaald van <https://www.trouw.nl/home/de-knagende-leegte-van-d66~a0afbb71e/>.
- Democraten 66. 2010. *Anders? Ja!*. Den Haag: Democraten 66.
- Democraten 66. 1998. *Bewogen in beweging: 1998-2002 verkiezingsprogramma Democraten 66*. Den Haag: Democraten 66.
- Democraten 66. 2006. *Het gaat om mensen*. Den Haag: Democraten 66.
- Democraten 66. 1977. *Het redelijk alternatief: verkiezingsprogramma 1977 politieke partij Democraten '66*. Den Haag: Democraten 66.
- Democraten 66. 2003. *Juist nu*. Den Haag: Democraten 66.
- Democraten 66, Partij van de Arbeid, & Politieke Partij Radikalen. 1972. *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie*. Amsterdam: Partij van de Arbeid [etc.].
- Democraten 66. 2002. *Toekomst in eigen hand: D66 verkiezingsprogramma 2002-2006*. Den Haag: Democraten 66.
- Democraten 66. 1982. *Verkiezingsprogramma Democraten '66 1982-1986*. Den Haag: Democraten 66.

- Democraten 66. 1986. *Verkiezingsprogramma 1986-1990*. Den Haag: Democraten 66.
- Deschouwer, K. (1992). 'Survival of the fittest: measuring and explaining adaptation and change in political parties', artikel gepresenteerd tijdens de gezamenlijke sessies van de ECPR, Limerick, Ierland.
- Downs, A. (1957). *An economic theory of democracy*. New York: Harper & Row.
- Downs, A. (1957). An economic theory of political action in a democracy. *Journal of Political Economy*, 65(2), 135-150.
- Duncan, F. (2007). 'Lately, things just don't seem the same'. *Party Politics*, 13(1), 69-87.
- Harmel, R., & Janda, K. (1994). An integrated theory of party goals and party change. *Journal of Theoretical Politics*, 6(3), 259-287.
- Helboe Pedersen, H. (2012). What do parties want? Policy versus office. *West European Politics*, 35(4), 896-910.
- Intern advies: PvdA moet zich omvormen tot brede volksbeweging. (2017, 20 juni). *Volkskrant*.
Opgehaald van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/intern-advies-pvda-moet-zich-omvormen-tot-brede-volksbeweging~bcbc7c59/>.
- Janda, K., Harmel, R., Edens, C., & Goff, P. (1995). Changes in Party Identity. *Party Politics*, 1(2), 171-196.
- Katz, R., & Mair, P. (1995). Changing models of party organization and party democracy. *Party Politics*, 1(1), 5-28.
- Land, M., van der. (2003). *Tussen ideaal en illusie: De geschiedenis van D66, 1966-2003*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Land, M., van der. (2012). *Langs de afgrond: Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66*. Delft: Uitgeverij Eburon.
- Mierlo, H., van. (2012). *Een krankzinnig avontuur: Politieke, culturele en literaire beschouwingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Müller, W., & Strøm, K. (1999). *Policy, office, or votes? How political parties in Western Europe make hard decisions*. Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press.
- Strøm, K. (1990). A behavioral theory of competitive political parties. *American Journal of Political Science*, 34(2), 565-598.
- Voss, V., & H. Schaper. (1981). *Beeld van een partij: De documentaire geschiedenis van D66*. Haarlem: De Haan.

Appendix I.

Overzicht zinnenpercentages verkiezingsprogramma's tot 2012 op basis van European Manifesto

Project coderingschema (voor een overzicht van alle code's, zie Appendix II.).

Codes	1967	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012
peruncod	6,3	11,8	3,9	11,4	10,6	6,1	5,4	4,4	11,3	4,253	1,85	4,077	0,531	0,586	0,259
per101	0	0,4	0,4	0	0,2	0,4	0	1,3	0,733	0,159	0,421	0	0	0	0,052
per102	0,5	0,4	0,8	0	0,6	0,3	0,4	0,6	0	0	0	0	0	0	0
per103	0	0	0,3	0	0	0	0,6	0,5	0	0	0	0	0,133	0	0
per104	0	1,7	0	4	1	0,7	1,6	1,2	1,682	0,358	0,925	0,24	0,066	0,276	0,415
per105	0	0,6	1,5	0,2	1,7	2,7	2,5	2,6	0,259	0,199	0,673	0,48	0,265	0,69	0,518
per106	3,9	1,3	3	1,2	2,1	0,9	0,6	1	1,035	0,636	0,589	0,24	0	0	0,052
per107	5,8	6,8	6,7	2,1	5,1	4,1	5,1	4,4	6,601	4,968	5,046	1,918	4,111	4,45	3,318
per108	2,4	2,4	0,9	1,2	0,9	1,3	3	2,4	1,855	2,345	3,28	1,679	3,979	3,587	6,584
per109	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,084	0	0	0	0
per110	0,5	0	0	0	0	0,1	0	0	0,259	0	0	0,719	0,332	0,034	0,104
per201	9,7	4,5	3,1	3,1	2,1	3,8	2,8	3,4	0,82	2,385	4,878	2,398	7,361	7,623	7,672
per202	11,6	8,7	10,5	10,7	5,8	5,7	3,1	2,2	4,875	5,286	4,794	4,317	4,443	3,07	2,436
per203	1,5	0,2	0,1	0,2	1,2	0	0,3	0	0,086	1,153	0,168	0	0,066	0,276	0,104
per204	0,5	0	0	0	0,1	0	0,2	0,3	0,173	0	0	0	0	0	0
per301	0,5	0,2	1,3	1,7	1,9	2,4	2,9	4,2	2,286	2,186	2,187	0,24	2,918	1,035	0,778
per302	0	0,7	0	0	0	0	0	0	0,345	0,278	0,252	0	0,663	0,379	1,14
per303	1,9	6,5	3,2	1,7	3,6	9	11,5	7,6	7,463	2,623	7,653	5,516	6,698	5,623	4,666
per304	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,477	0,336	0	0,928	1,035	0,156
per305	0	0,8	0,5	0	0,2	1	3,4	1,3	2,416	0,199	2,355	11,03	3,979	2,484	3,37
per401	0	0	0	0,5	1	0,6	0,3	0,2	3,149	0,914	1,009	0,959	4,31	2,691	3,525
per402	1	0	1,3	2,1	1,2	3,7	2,9	1,1	1,165	0,874	1,766	0,959	0,133	0,448	1,14
per403	1,9	0,8	3,6	3,3	1,3	2	1,2	0,6	5,091	5,525	4,542	2,638	1,658	2,139	3,266
per404	1,5	1	1,7	0	1,3	0,9	0,1	0	0	0	0	0	0,133	0	0
per405	0,5	0,5	0,3	0,5	0,1	0,4	0,5	0,4	0,475	0,04	0	0	0,066	0,138	0
per406	0	0	0	0	0,2	0,3	0	0	0,043	0	0,084	0	0,133	0	0
per407	0	0	0	0	0	0,3	0,1	0,4	0,431	0,517	0,589	0,24	0,796	0,276	0,259
per408	1,5	0,3	0,5	4	4,4	1,5	1,5	0,3	3,106	1,351	1,009	0,719	1,658	5,002	3,11
per409	1,9	0,1	0,3	0,2	0,2	0,2	0	0	0,561	0	0	0	0	0	0
per410	0	0,8	0	2,8	1,4	0,8	0,4	0,9	0,129	1,033	0,252	0	0,729	0,517	2,074

per411	2,4	10	4,4	3,8	2,7	6	5,1	6,6	1,726	6,836	7,653	6,954	3,714	4,829	3,888
per412	0,5	1	3,8	0,7	1,5	3,3	1,9	2,1	0	0	0	0	0	0	0
per413	0	0,2	0,6	0	0,1	0,1	0	0	0	0	0	0	0,597	0,138	0
per414	2,9	1,8	0,5	1,2	3	2,6	4,3	0,6	0,475	0,636	1,43	1,679	0,663	2,932	2,488
per415	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
per416	0	0	0	0	0	0,2	0	4,1	5,263	2,862	1,43	2,158	5,769	9,555	7,154
per501	3,4	12,4	9,2	7,1	8,3	6,9	9,8	14,4	9,318	8,227	7,906	3,597	5,57	4,381	3,784
per502	1,9	3,5	3,1	0	5,1	4,5	3,9	4,1	1,898	6,439	3,028	1,918	2,387	4,691	2,696
per503	10,7	4,3	9,3	5	5,6	7,4	5	4	3,192	2,703	1,262	1,679	4,31	5,554	2,229
per504	9,7	5,1	13,3	14,7	8,1	3,3	3,3	3,7	1,208	6,081	5,13	3,357	4,841	3,311	5,806
per505	0,5	0	0	0	0	0,2	0,3	0,2	1,424	1,55	1,262	1,439	0,928	1,794	1,97
per506	0,5	5,7	5	6,2	4,9	2,7	1,5	3,9	4,487	6,876	6,56	9,832	6,034	7,071	9,953
per507	0,5	0	0	0	0	0,4	0	0	0,561	0,318	0	0	0	0	0,311
per601	0	0	0	0	0	0,1	0,1	0,2	0,345	0,358	0,168	0	0,199	0,034	0,207
per602	0	0,1	0	0	0,1	0	0,7	0	0,043	0	0,336	0	0,398	0	0
per603	0	0	0	0	0	0	0	0	0,043	0,318	0	0	0,265	0,552	0
per604	4,4	1,4	1,8	0	0,5	0,1	0,2	0,2	0,129	0,517	1,093	0,24	2,321	2,242	0,518
per605	1,5	1	0,4	1,4	0,9	1,6	1,9	5,3	3,494	4,769	6,056	13,91	3,382	3,691	2,903
per606	0	0,1	0,1	0,2	0,5	0,6	0,2	0,1	2,114	0,954	1,43	1,199	0,663	1,69	2,022
per607	0	0	0	0	0,4	0,4	0,3	0,1	0,388	1,868	0,252	0	0,928	0,586	0,363
per608	2,9	0	0	0	0,2	0	0	0	0,259	0,079	0	2,398	0,531	0,586	0,881
per701	0	0,2	0,5	0,2	1,1	1,8	2,8	0,5	2,286	3,18	3,448	2,878	1,79	1,035	1,503
per702	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
per703	0	1	0,3	1,9	1,3	1	1,2	1,6	0,173	0,596	1,514	1,918	0	0,31	0,363
per704	0,5	0	0,6	0,2	0,1	0,6	2,9	1,1	0	0,079	0,925	0	1,061	1,138	1,296
per705	0	0,3	0,3	0	1,4	5	2,4	3,2	2,718	2,544	3,028	2,398	4,178	0,828	3,11
per706	4,4	1,5	3	6,4	6,1	2,9	2,2	3	2,114	4,452	1,346	4,077	3,382	0,69	1,555

Appendix II.

Overzicht coderingsschema European Manifesto project met code, naam en omschrijving.

Code	Naam	Omschrijving
101	Foreign Special Relationships: Positive	Favourable mentions of particular countries with which the manifesto country has a special relationship; the need for co-operation with and/or aid to such countries.
102	Foreign Special Relationships: Negative	Negative mentions of particular countries with which the manifesto country has a special relationship.
103	Anti-Imperialism	Negative references to imperial behaviour and/or negative references to one state exerting strong influence (political, military or commercial) over other states. May also include: • Negative references to controlling other countries as if they were part of an empire; • Favourable references to greater self-government and independence for colonies; • Favourable mentions of de-colonisation.
104	Military: Positive	The importance of external security and defence. May include statements concerning: • The need to maintain or increase military expenditure; • The need to secure adequate manpower in the military; • The need to modernise armed forces and improve military strength; • The need for rearmament and self-defence; • The need to keep military treaty obligations.
105	Military: Negative	Negative references to the military or use of military power to solve conflicts. References to the 'evils of war'. May include references to: • Decreasing military expenditures;

		• Disarmament; • Reduced or abolished conscription.
106	Peace	Any declaration of belief in peace and peaceful means of solving crises -- absent reference to the military. May include: • Peace as a general goal; • Desirability of countries joining in negotiations with hostile countries; • Ending wars in order to establish peace.
107	Internationalism: Positive	Need for international co-operation, including co-operation with specific countries other than those coded in 101. May also include references to the: • Need for aid to developing countries; • Need for world planning of resources; • Support for global governance; • Need for international courts; • Support for UN or other international organisations.
108	European Community/Union: Positive	Favourable mentions of European Community/Union in general. May include the: • Desirability of the manifesto country joining (or remaining a member); • Desirability of expanding the European Community/Union; • Desirability of increasing the ECs/EUs competences; • Desirability of expanding the competences of the European Parliament.
109	Internationalism: Negative	Negative references to international co-operation. Favourable mentions of national independence and sovereignty with regard to the manifesto country's foreign policy, isolation and/or unilateralism as opposed to internationalism.
110	European Community/Union: Negative	Negative references to the European Community/Union. May include: • Opposition to specific European policies which are preferred

		by European authorities; • Opposition to the net-contribution of the manifesto country to the EU budget.
201	Freedom and Human Rights	Favourable mentions of importance of personal freedom and civil rights in the manifesto and other countries. May include mentions of: • The right to the freedom of speech, press, assembly etc.; • Freedom from state coercion in the political and economic spheres; • Freedom from bureaucratic control; • The idea of individualism.
202	Democracy	Favourable mentions of democracy as the “only game in town”. General support for the manifesto country’s democracy. May also include: • Democracy as method or goal in national, international or other organisations (e.g. labour unions, political parties etc.); • The need for the involvement of all citizens in political decision-making; • Support for either direct or representative democracy; • Support for parts of democratic regimes (rule of law, division of powers, independence of courts etc.).
203	Constitutionalism: Positive	Support for maintaining the status quo of the constitution. Support for specific aspects of the manifesto country’s constitution. The use of constitutionalism as an argument for any policy.
204	Constitutionalism: Negative	Opposition to the entirety or specific aspects of the manifesto country’s constitution. Calls for constitutional amendments or changes. May include calls to abolish or rewrite the current constitution.
301	Federalism	Support for federalism or decentralisation of political and/or economic power. May include:

		• Favourable mentions of the territorial subsidiary principle; • More autonomy for any sub-national level in policy making and/or economics; • Support for the continuation and importance of local and regional customs and symbols and/or deference to local expertise; • Favourable mentions of special consideration for sub-national areas.
302	Centralisation	General opposition to political decision-making at lower political levels. Support for unitary government and for more centralisation in political and administrative procedures.
303	Governmental and Administrative Efficiency	Need for efficiency and economy in government and administration and/or the general appeal to make the process of government and administration cheaper and more efficient. May include: • Restructuring the civil service; • Cutting down on the civil service; • Improving bureaucratic procedures.
304	Political Corruption	Need to eliminate political corruption and associated abuses of political and/or bureaucratic power.
305	Political Authority	References to the manifesto party's competence to govern and/or other party's lack of such competence. Also includes favourable mentions of the desirability of a strong and/or stable government in general.
401	Free Market Economy	Favourable mentions of the free market and free market capitalism as an economic model. May include favourable references to: • Laissez-faire economy; • Superiority of individual enterprise over state and control systems; • Private property rights;

		• Personal enterprise and initiative; • Need for unhampered individual enterprises.
402	Incentives	Favourable mentions of supply side oriented economic policies (assistance to businesses rather than consumers). May include: • Financial and other incentives such as subsidies, tax breaks etc.; • Wage and tax policies to induce enterprise; • Encouragement to start enterprises.
403	Market Regulation	Support for policies designed to create a fair and open economic market. May include: • Calls for increased consumer protection; • Increasing economic competition by preventing monopolies and other actions disrupting the functioning of the market; • Defence of small businesses against disruptive powers of big businesses; • Social market economy.
404	Economic Planning	Favourable mentions of long-standing economic planning by the government. May be: • Policy plans, strategies, policy patterns etc.; • Of a consultative or indicative nature.
405	Corporatism/Mixed Economy	Favourable mentions of cooperation of government, employers, and trade unions simultaneously. The collaboration of employers and employee organisations in overall economic planning supervised by the state.
406	Protectionism: Positive	Favourable mentions of extending or maintaining the protection of internal markets (by the manifesto or other countries). Measures may include: • Tariffs; • Quota restrictions; • Export subsidies.

407	Protectionism: Negative	Support for the concept of free trade and open markets. Call for abolishing all means of market protection (in the manifesto or any other country).
408	Economic Goals	Broad and general economic goals that are not mentioned in relation to any other category. General economic statements that fail to include any specific goal.
409	Keynesian Demand Management	Favourable mentions of demand side oriented economic policies (assistance to consumers rather than businesses). Particularly includes increase private demand through • Increasing public demand; • Increasing social expenditures. May also include: • Stabilisation in the face of depression; • Government stimulus plans in the face of economic crises.
410	Economic Growth: Positive	The paradigm of economic growth. Includes: • General need to encourage or facilitate greater production; • Need for the government to take measures to aid economic growth.
411	Technology and Infrastructure	Importance of modernisation of industry and updated methods of transport and communication. May include: • Importance of science and technological developments in industry; • Need for training and research within the economy (This does not imply education in general (see category 506); • Calls for public spending on infrastructure such as roads and bridges; • Support for public spending on technological infrastructure (e.g.: broadband internet, etc.).
412	Controlled Economy	Support for direct government control of economy. May include, for instance:

		• Control over prices; • Introduction of minimum wages.
413	Nationalisation	Favourable mentions of government ownership of industries, either partial or complete. May also include favourable mentions of government ownership of land.
414	Economic Orthodoxy	Need for economically healthy government policy making. May include calls for: • Reduction of budget deficits; • Retrenchment in crisis; • Thrift and savings in the face of economic hardship; • Support for traditional economic institutions such as stock market and banking system; • Support for strong currency.
415	Marxist Analysis: Positive	Positive references to Marxist-Leninist ideology and specific use of Marxist-Leninist terminology by the manifesto party (typically but not necessary by communist parties).
416	Anti-Growth Economy: Positive	Favourable mentions of anti-growth politics. Rejection of the idea that all growth is good growth. Opposition to growth that causes environmental or societal harm. Call for sustainable economic development.
501	Environmental Protection: Positive	General policies in favour of protecting the environment, fighting climate change, and other “green” policies. For instance: • General preservation of natural resources; • Preservation of countryside, forests, etc.; • Protection of national parks; • Animal rights. May include a great variance of policies that have the unified goal of environmental protection.
502	Culture: Positive	Need for state funding of cultural and leisure facilities including arts and sport. May include:

		• The need to fund museums, art galleries, libraries etc.; • The need to encourage cultural mass media and worthwhile leisure activities, such as public sport clubs.
503	Equality: Positive	Concept of social justice and the need for fair treatment of all people. This may include: • Special protection for underprivileged social groups; • Removal of class barriers; • Need for fair distribution of resources; • The end of discrimination (e.g. racial or sexual discrimination).
504	Welfare State Expansion	Favourable mentions of need to introduce, maintain or expand any public social service or social security scheme. This includes, for example, government funding of: • Health care; • Child care; • Elder care and pensions; • Social housing.
505	Welfare State Limitation	Limiting state expenditures on social services or social security. Favourable mentions of the social subsidiary principle (i.e. private care before state care).
506	Education Expansion	Need to expand and/or improve educational provision at all levels.
507	Education Limitation	Limiting state expenditure on education. May include: • The introduction or expansion of study fees at all educational levels; • Increasing the number of private schools.
601	National Way of Life: Positive	Favourable mentions of the manifesto country's nation, history, and general appeals. May include: • Support for established national ideas; • General appeals to pride of citizenship; • Appeals to patriotism;

		• Appeals to nationalism; • Suspension of some freedoms in order to protect the state against subversion.
602	National Way of Life: Negative	Unfavourable mentions of the manifesto country's nation and history. May include: • Opposition to patriotism; • Opposition to nationalism; • Opposition to the existing national state, national pride, and national ideas.
603	Traditional Morality: Positive	Favourable mentions of traditional and/or religious moral values. May include: • Prohibition, censorship and suppression of immorality and unseemly behaviour; • Maintenance and stability of the traditional family as a value; • Support for the role of religious institutions in state and society.
604	Traditional Morality: Negative	Opposition to traditional and/or religious moral values. May include: • Support for divorce, abortion etc.; • General support for modern family composition; • Calls for the separation of church and state.
605	Law and Order: Positive	Favourable mentions of strict law enforcement, and tougher actions against domestic crime. Only refers to the enforcement of the status quo of the manifesto country's law code. May include: • Increasing support and resources for the police; • Tougher attitudes in courts; • Importance of internal security.
606	Civic Mindedness: Positive	Appeals for national solidarity and the need for society to see itself as united. Calls for solidarity with and help for fellow

		people, familiar and unfamiliar. May include: • Favourable mention of the civil society; • Decrying anti-social attitudes in times of crisis; • Appeal for public spiritedness; • Support for the public interest.
607	Multiculturalism: Positive	Favourable mentions of cultural diversity and cultural plurality within domestic societies. May include the preservation of autonomy of religious, linguistic heritages within the country including special educational provisions.
608	Multiculturalism: Negative	The enforcement or encouragement of cultural integration. Appeals for cultural homogeneity in society.
701	Labour Groups: Positive	Favourable references to all labour groups, the working class, and unemployed workers in general. Support for trade unions and calls for the good treatment of all employees, including: • More jobs; • Good working conditions; • Fair wages; • Pension provisions etc.
702	Labour Groups: Negative	Negative references to labour groups and trade unions. May focus specifically on the danger of unions ‘abusing power’.
703	Agriculture and Farmers: Positive	Specific policies in favour of agriculture and farmers. Includes all types of agriculture and farming practises. Only statements that have agriculture as the key goal should be included in this category.
704	Middle Class and Professional Groups	General favourable references to the middle class. Specifically, statements may include references to: • Professional groups, (e.g.: doctors or lawyers); • White collar groups, (e.g.: bankers or office employees), • Service sector groups (e.g.: IT industry employees); • Old and/or new middle class.

705	Underprivileged Minority Groups	Very general favourable references to underprivileged minorities who are defined neither in economic nor in demographic terms (e.g. the handicapped, homosexuals, immigrants). Only includes favourable statements that cannot be classified in other categories (e.g. 503, 504, 604 etc.).
706	Non-economic Demographic Groups	General favourable mentions of demographically defined special interest groups of all kinds. They may include: • Women; • University students; • Old, young, or middle aged people. Might include references to assistance to these groups, but only if these do not fall under other categories (e.g. 503 or 504).
000	No meaningful category applies	Statements not covered by other categories; sentences devoid of any meaning.

Appendix III.

Programma's met elkaar vergeleken met bijhorende correlatiecoëfficiënt (met betrekking tot de mate van overlap), gemiddelde correlatiecoëfficiënt en standaardafwijking.

Programma's vergeleken	Correlatiecoëfficiënt	Gemiddelde	Standaardafwijking
1967-1971	0,621372807	0,773183489	0,096948169
1971-1972	0,750971822		
1972-1977	0,813529046		
1977-1981	0,860794882		
1981-1982	0,762550222		
1982-1986	0,891501453		
1986-1989	0,831296232		
1989-1994	0,712133866		
1994-1998	0,687891341		
1998-2002	0,853277971		
2002-2003	0,713115586		
2003-2006	0,591759832		
2006-2010	0,85621531		
2010-2012	0,878158469		